

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Останнім часом зросла увага психолого-педагогічної науки до проблеми соціальної компетентності дітей та учнівської молоді як передумови успішного самоствердження і ефективної взаємодії з оточуючими. Це викликано соціально-політичними й економічними змінами, які торкнулися усіх сфер життя нашої держави. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки зазначається: «Сучасний ринок праці вимагає від випускника не лише глибоких теоретичних знань, а й здатності самостійно їх застосовувати в нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян» [6]. Тому, починаючи з дошкільного і молодшого шкільного віку, завданням педагогів є навчити дітей співжиттю з іншими людьми на гуманістичних засадах, дотриманню соціальних норм і правил поведінки, виробляти вміння регулювати різні психологічні, соціальні і міжнаціональні конфлікти з додержанням вимог культури плюралізму думок.

Проблема формування соціальної компетентності особистості є відносно новою для української педагогіки, однак вона тісно пов'язана з теорією соціального виховання і проблемою соціалізації, які у певній мірі знайшли своє розв'язання. На соціальний характер виховання людини вказували у своїх працях Т. Кампанелла, Ш. Фур'є, Р. Оуен, Ж.-Ж. Руссо, С. Френе, М. Монессорі. У працях вітчизняних і зарубіжних учених (Д. Бех, Б. Вульф, М. Галагузова, О. Демченко, З. Зайцева, І. Зверєва, В. Іванов, А. Капська, І. Кон, Н. Лавриненко, Т. Лактіонова, І. Ліпський, А. Мудрик, О. Пилипенко, В. Полянський, Р. Пріма, Г. Філонов, Р. Баркер, Д. Брідж, М. Пейн, С. Хакетт, Д. Харрисон та ін.) окреслено характеристику процесу соціалізації як системи, розроблено основи її теорії, досліджено соціально-педагогічну природу системи соціалізації. Коло досліджень, присвячених проблемі соціальної компетентності, значно вужче (М. Гончарова-Горянська,

С. Демченко, М. Елькін, Н. Завіниченко, С. Козак, С. Макаренко, О. Полуніна, Т. Поніманська, А. Оникович). Зокрема, А. Богуш, Л. Варяниця, Н. Гаврик, Т. Поніманська розглядають механізми формування соціальної компетентності дітей дошкільного віку.

Незважаючи на певну теоретичну і методичну розробленість, проблема формування соціальної компетентності учнів такої вікової категорії як молодший школяр залишається малодослідженою.

У Державному стандарті початкової загальної освіти за новою редакцією чітко вказується на ключових компетентностях молодших школярів, серед яких чільне місце займає соціальна. Зокрема, у Пояснювальній записці до програми навчального курсу «Я у світі» підкреслюється, що соціальна компетентність є міждисциплінарною та «інтегрується через усі освітні галузі і спрямовується на соціалізацію особистості, навичок співжиття і співпраці в суспільстві, дотримання соціальних норм і правил. Вона реалізується через комплекс компетенцій, які мають специфіку залежно від конкретної галузі, предмета, вікових можливостей учнів» [10]. Таким чином, виникає потреба у розмежуванні дефініцій «компетентність» і «компетенція».

Термін «компетентність» походить з латинської і в перекладі означає авторитетність та обізнаність. «Компетенція» також латинського походження і означає «проблема, про яку в кого-небудь багато інформації, що дає йому змогу фахово її розв'язати» [11, с. 541]. Як бачимо, вживання терміну «компетенція» звужує зміст поняття до вміння розв'язувати якусь проблему, і більш доцільним є вживання терміну «компетентність». Але при цьому необхідно зазначити, що коли йде мова про соціальні знання, відсутність, по-перше, вмінь та навичок їх застосовувати та, по-друге, критичного ставлення до цих знань, робить їх непотрібними, а інколи, і шкідливими для особистості.

Соціальна компетентність є компонентом життєвої компетентності людини. Зокрема, дослідниця О. Павлик трактує соціальну компетентність як

«компетентність відносно взаємодії з іншими людьми» і відводить їй місце серед складових життєвої компетентності (когнітивна, комунікативна, емоційно-вольова, здоров'язберігальна, інформаційна, соціальна компетентності) [8]. О. Шварцман вважає соціальну компетентність складовою комунікативної компетентності нарівні з мовленнєвою. Однак такий підхід, на нашу думку, викликає сумніви, оскільки поняття «соціальна компетентність» є близьким до «компетентності у суспільному житті», а не «компетентності у спілкуванні».

Т. Поніманська надає великого значення розвитку соціальної компетентності у дошкільника і розглядає її як відкритість до світу людей, навички соціальної поведінки, готовність до сприймання соціальної інформації, бажання пізнати людей і робити добрі вчинки [9]. На думку Н. Гавриш, соціальна компетентність є інтегральною якістю особистості, що складається з комплексу емоційних, мотиваційних, характерологічних особливостей і виявляється у соціальній активності та гуманістичній спрямованості особистості. М. Гончарова-Горянська вважає, що «соціальна компетентність – це сукупність знань та вмінь, а також фіксованих ціннісних орієнтацій, які зумовлюють про соціальну та доцільну поведінку особистості в соціальному середовищі» [3]. Під доцільною поведінкою розуміються такі дії особистості, які у визначених соціальних ситуаціях приводять до довготривалого сприятливого співвідношення позитивних та негативних наслідків, тобто до гармонізації ставлення особистості до себе, до інших людей, до соціальної дійсності та до гармонізації соціального життя в цілому.

За твердженням Н. Бібік, соціальна компетентність передбачає здатність жити в соціумі (ураховувати інтереси й потреби різних груп; дотримуватись соціальних норм і правил; співпрацювати з різними партнерами), а також адекватно виокремлювати, ідентифікувати, фіксувати та аналізувати коло питань на перетині всієї системи соціальних відносин суспільства і людини [2].

Заслужують на увагу ідеї українського вченого О. Ніколаєску, який розглядає соціальну компетентність як «процес і результат засвоєння й активного відтворення особистістю соціально-культурного досвіду (комплексу знань, умінь, цінностей, норм, традицій) на основі її діяльності, спілкування, відносин; як інтегративний результат, що передбачає зміщення акцентів з їх накопичення до формування здатності застосовувати досвід діяльності при вирішенні життєвих проблем, брати на себе відповідальність, проявляти ініціативу, активність у командній роботі, попереджувати і вирішувати конфлікти, бути толерантним у складних ситуаціях, проявляти емпатійність» [7, с. 6].

Теоретичний аналіз літературних джерел засвідчив відсутність єдиного підходу до визначення і трактування змісту та структури соціальної компетентності. Це дозволило узагальнити погляди вітчизняних і зарубіжних науковців на сутність цієї категорії:

- соціальна компетентність як сукупність здібностей, соціальних знань і вмінь (І. Зимня, Н. Калініна, С. Рачова, І. Чорноусов та ін);
- соціальна компетентність як система уявлень про соціальну поведінку та діяльність особистості для успішної взаємодії в суспільстві (М. Аргал, К. Данзігер, М. Гольдфілд);
- соціальна компетентність як ознака поведінки особистості, яка проявляється у складних життєвих ситуаціях (Ф. Василюк, В. Васильков).

У процесі формування соціальної компетентності важливим є період молодшого шкільного віку. Це час, коли дитина набуває нових соціальних ролей і вже здатна до самостійної керованої діяльності, рефлексії, розв'язання життєвих проблем, встановлення соціальних контактів, вироблення нових соціальних стратегій життєдіяльності.

Період молодшого шкільного віку психологи визначають як період народження соціального «Я»: у дитини формується «внутрішня позиція», яка породжує потребу зайняти нове місце в житті і виконувати нову суспільно значиму діяльність, і виступає важливим компонентом соціальних утворень

зростаючої людини. Нова соціальна позиція – вступ до школи – включає дитину, яка раніше була захищена сім'єю, в різнопланові міжособистісні стосунки та спілкування («дитина – дорослі», «дитина – діти», «дитина – вчитель»), де потрібно відстоювати власні думки, позиції, право на автономність. Нормований світ соціальних стосунків потребує нових моральних якостей, організованості, відповідальності, сформованості контрольно-оцінних навичок. Важливе завдання дитини – набуття навичок соціальної взаємодії з групою ровесників та вміння заводити друзів.

Розвиток спілкування з ровесниками знаменує нову стадію емоційного розвитку – появу емоційної децентрації; активно розвиваються соціальні емоції. Важливою особливістю молодшого школяра є виникнення просоціальної поведінки, мотивованої моральними міркуваннями, обов'язком, альтруїстичними установками. Спрямованість інтересів у соціальних відносинах зазнає змін: якщо у першому класі для дитини значимою особою є вчитель, то з віком усе тіснішими стають контакти з однокласниками, причому спілкування має в основному гомосоціальний характер.

Для успішної соціалізації молодших школярів потрібні такі умови, які б забезпечували їм можливість критично переосмислювати і відбирати те, що пропонує соціум. Головне – це набуття учнем соціального досвіду, який буде впливати на його дії, вчинки, на формування його бажань та інтересів, спрямовувати або стримувати його активність, тобто впливати на свідомість.

Як зазначає В. Киричок, молодший шкільний вік є сприятливим для виховання у дитини здібності цінувати особистість людини, що, у свою чергу, відкриває можливість формувати гуманне ставлення до інших людей.

Соціальна компетентність молодших школярів характеризується такими показниками:

- приймати соціальні правила і норми, знаходити правильні орієнтири для побудови своєї соціальної поведінки;

- проявляти гнучкість у сприйнятті нових вражень та їх оцінці, прилаштовуватися до вимог соціальної групи, зберігаючи водночас власне обличчя;

- добирати корисні для свого соціального розвитку ролі, поводитися відповідально, співвідносити чекання інших з власними можливостями і домаганнями;

- орієнтуватися у своїх правах та обов'язках;

- уміти брати до уваги думку інших людей, рахуватися з їхніми бажаннями та інтересами, визнавати сильні сторони;

- гнучко поводитися з партнерами по спілкуванню; адекватно реагувати на їхні слова і дії; вміти вислуховувати, погоджуватися, відстоювати власну точку зору, домовлятися;

- виявляти толерантність, емпатію, здатність співчувати і спів радіти;

- налагоджувати з однолітками та дорослими гармонійні взаємини, домовлятися з ними; уникати конфліктів або розв'язувати їх мирним шляхом, утримуватися від образливих слів та агресивних дій;

- оптимістично ставитися до труднощів, уміти мобілізуватися на їх подолання; проявляти витримку в стресових ситуаціях;

- бути здатною до само покладання відповідальності, ініціювати допомогу та підтримку іншому;

- розраховувати на себе, рідних, близьких, знайомих, товаришів;

- гідно вигравати та програвати;

- узгоджувати свої бажання з можливостями та вимогами;

- контролювати та регулювати свою поведінку, утримуватися від негативних проявів;

- довіряти власному досвіду, спиратися на реалістичну самооцінку;

- уміти в разі потреби звернутися до людей за допомогою;

- володіти мовленнєвим етикетом, бути здатною ініціювати, підтримати та культурно завершити розмову;

- уміти тримати дистанцію, відчувати межу бажаної-небажаної поведінки;
- орієнтуватися в понятті «авторитет», пов'язувати його зі справжніми чеснотами і цінностями;
- поводитися совісно за відсутності контролю з боку дорослого;
- бути людяною, справедливою людиною, вміти приймати точку зору іншої людини [5, с. 42].

Формування соціальної компетентності молодших школярів відбувається у процесі вивчення навчальних дисциплін і в позанавчальній роботі. Як показує аналіз Державного стандарту початкової загальної освіти, найбільшою мірою сприяє цьому освітня галузь «Суспільствознавство». Навчальна дисципліна «Я у світі», реалізована цією освітньою галуззю, має інтегрований характер і чітко виражену виховну суспільствознавчу спрямованість. Особливість курсу полягає в тому, що його зміст багатоплановий: це і розвиток навичок взаємодії у сім'ї, колективі, суспільстві завдяки активному спілкуванню з соціальним оточенням; формування основ споживчої культури, уміння самостійно прийняти рішення щодо власної поведінки у різноманітних життєвих ситуаціях; оволодіння моделями поведінки, які відповідають чинному законодавству України, загальноприйнятим нормам моралі та права. Курс починає вивчатися школярами з третього класу, а тому враховує зростаючі інтелектуальні можливості учнів у засвоєнні і перетворенні інформації соціального спрямування, набутий досвід в оцінці фактів, подій, явищ навколишнього життя, стан вольової регуляції поведінки як основи привласнення морально правових норм.

Аналіз програм і підручників «Я у світі» показав, що у їх змісті закладений значний потенціал для формування соціальної компетентності молодших школярів, але, оскільки урок читається один раз на тиждень, цього є недостатньо для повноцінного процесу формування умінь і навичок соціальної поведінки. На уроках «Я у світі» учні отримують достатню

кількість інформації щодо засвоєння норм і правил поведінки, теоретично знають, як вести себе, але на практиці так не поведуться. Це відбувається тому, що дорослі обмежуються словесними формами виховання, мало вправляючи дітей у правильній соціальній поведінці. Тому в центрі уваги педагога має бути не лише зміст програм і підручників, а й форми і методи, які використовуються на уроках.

Для роботи на уроці «Я у світі» учителю слід обирати методи, в яких би поєднувалась активна інтелектуальна і практична діяльність дітей: етичні бесіди з елементами інсценізації, драматизації, ігри, аналіз ситуацій морального змісту, власного досвіду, система тренінгових вправ, колективно творчі справи. При цьому важливо опиратися на емоції дітей. Учитель дає можливість учням відчувати духовне задоволення від гарного вчинку, зрозуміти, наскільки принижує людину негідна поведінка, які гіркі переживання виникають у того, кому нанесли образу.

Для того, щоб засвоєні учнями соціальні знання не залишалися на рівні формальної обізнаності з нормами поведінки, а втілювалися в життя, на уроці варто створити такі ситуації, щоб дитина відчула необхідність застосувати знання на практиці, збагачувала свій практичний досвід. Таку можливість надають педагогу сюжетно-рольові ігри. Їх мета – набути досвіду дій шляхом гри, допомогти навчитися через досвід і почуття. Сюжетно-рольова гра виступає технологією апробації дитиною майбутніх соціальних ролей; може також використовуватися для отримання конкретних навичок поведінки. Вона імітує реальність, надає можливість учасникам діяти «наче справді». У сюжетно-рольовій грі відсутній готовий сценарій, опис дій і вчинків героїв. Учасникам гри пропонується ситуація, яка потребує від них, відповідно до обраної ролі (пасажира, покупця, господаря), самостійно обрати способи поведінки та будувати взаємини з партнерами по грі на основі засвоєних правил етикету. Ті психічні стани, які гравці переживають під час гри, закарбовуються у свідомості і пізніше відіграють провідну роль у процесі самовизначення особистості, пошуку її власної ідентичності. При чітко

продуманій організації такі ігри дають для соціалізації школяра значно більше, ніж хороше оповідання чи бесіда.

В сюжеті повинна бути закладена певна ідея, яка б виконувала функції регулятора поведінки. Ігри «У гостях», «Ми в театрі», «У бібліотеці», «У тролейбусі», «Йдемо до музею», які організовуються на уроках «Я у світі», є ефективним методом вправлення у культурній поведінці. Вони готують учнів до відтворення правил етикету в реальних життєвих ситуаціях. Під час таких ігор в учнів формуються навички діалогічного мовлення, засвоюються засоби вербального і невербального спілкування, розвиваються уміння узгоджувати свої дії, думки з потребами товаришів, удосконалюються особистісні якості, виховується ціннісне ставлення до себе і навколишнього світу. При цьому дитина має можливість реалізувати себе, як активного учасника події чи діяльності, приміряти ролі дорослих людей, проявити власні здібності, особливості мислення і уяви тощо.

Моральні ситуації, які використовуються в етичній бесіді на уроках «Я у світі», учні прагнуть інсценізувати. Ситуації дозволяють учневі виділити ті моральні грані людських стосунків, які раніше залишалися непоміченими. Глибока зацікавленість дитини певною ситуацією спонукає її ідентифікуватися з дійовими особами і запропонувати їм свої варіанти поведінки. Учні самостійно приймають рішення у пропонованій ситуації, що сприяє інтенсивному просуванню їх у моральному розвитку, накопиченню «банку життєвих ситуацій», який у разі необхідності може бути активізований.

Серед сучасних методів і технологій, які широко використовуються на уроці «Я у світі», важливе значення для формування соціальної компетентності молодших школярів має проектна діяльність. Зокрема, проекти «Історія досягнень», «Як досягти успіху в житті», «Гордість України», «Створення герба родини», «Як безпечно відмовитися від небезпечної ситуації» (3 клас) є цікавими і важливими для самих відкривачів. Робота над проектом дозволяє сформувати вміння працювати з

різноманітними інформаційними джерелами, проводити спостереження та робити висновки, залучитися до пошукової діяльності, підвищити пізнавальну активність у засвоєнні знань. У ході реалізації проекту учні вчаться співпрацювати, відкривають у собі здібності лідерів, відчують себе членом команди, беруть на себе відповідальність. Таким чином, відбувається соціальний розвиток молодшого школяра.

Науковці зазначають, що вступаючи в міжособистісні взаємини («мені шкода, що так сталося», «Ганнуса захворіла, треба після уроків відвідати її, розповісти про те, що сьогодні вивчали на уроках»), молодші школярі часто залишаються байдужими до змісту висловлювань. У них відсутня та почуттєва основа, яка необхідна для справжнього співпереживання іншій людині, розуміння її проблем, прагнення надати допомогу, виявити співчуття. Саме тому слід звернути увагу на практичні методи навчання. Серед них ефективними можуть стати ті практичні роботи, що передбачають організацію досвіду позитивної поведінки (виготовлення подарунків, сюрпризів для товаришів, відвідування хворого однокласника, допомога в навчанні). Важливо помітити прагнення кожного учня до позитивних вчинків, вияв доброго ставлення, протидії злу, умисної шкоди.

Отже, усвідомлення педагогом теоретичних аспектів проблеми формування соціальної компетентності, її показників у молодшому шкільному віці, врахування вікових психолого-педагогічних аспектів соціального розвитку молодшого школяра, а також добір ефективних методів і форм навчання на уроках забезпечать високу результативність навчально-виховної роботи.

Список використаної літератури

1. Басюк Н.А. «Людина і світ» з методикою викладання у початковій школі: навчально-методичний посібник / За ред. проф. О.А. Дубасенюк. – Київ: Центр навчальної літератури, 2012. – 236 с.
2. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські

перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред.. О.В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 45-51

3. Гончарова-Горянська М.В. Розвиток соціальної компетентності дошкільнят // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб наук. праць. – К., 2002. – Кн.. 1. – 305 с. С. 212 – 218.

4. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF>.

5. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника: системний підхід. – К.: Стилос, 2000. – 336 с.

6. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/15828.html>.

7. Ніколаєску І.О. Формування соціальної компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів: Науково-методичний посібник. – Черкаси: ОПОПП, 2014. – 76 с.

8. Павлик Олена. Розвиток життєвих компетентностей молодших школярів на уроках української мови засобами інформаційно-комунікаційних технологій //Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Випуск 47. – Тернопіль, 2013. – С. 174-179.

9. Поніманська Т.І. Основи дошкільної педагогіки: Навч. посібник. – К.: Абрис, 1998. – 448 с.

10. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К., 2011.

11. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних сполучень /Укл. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.